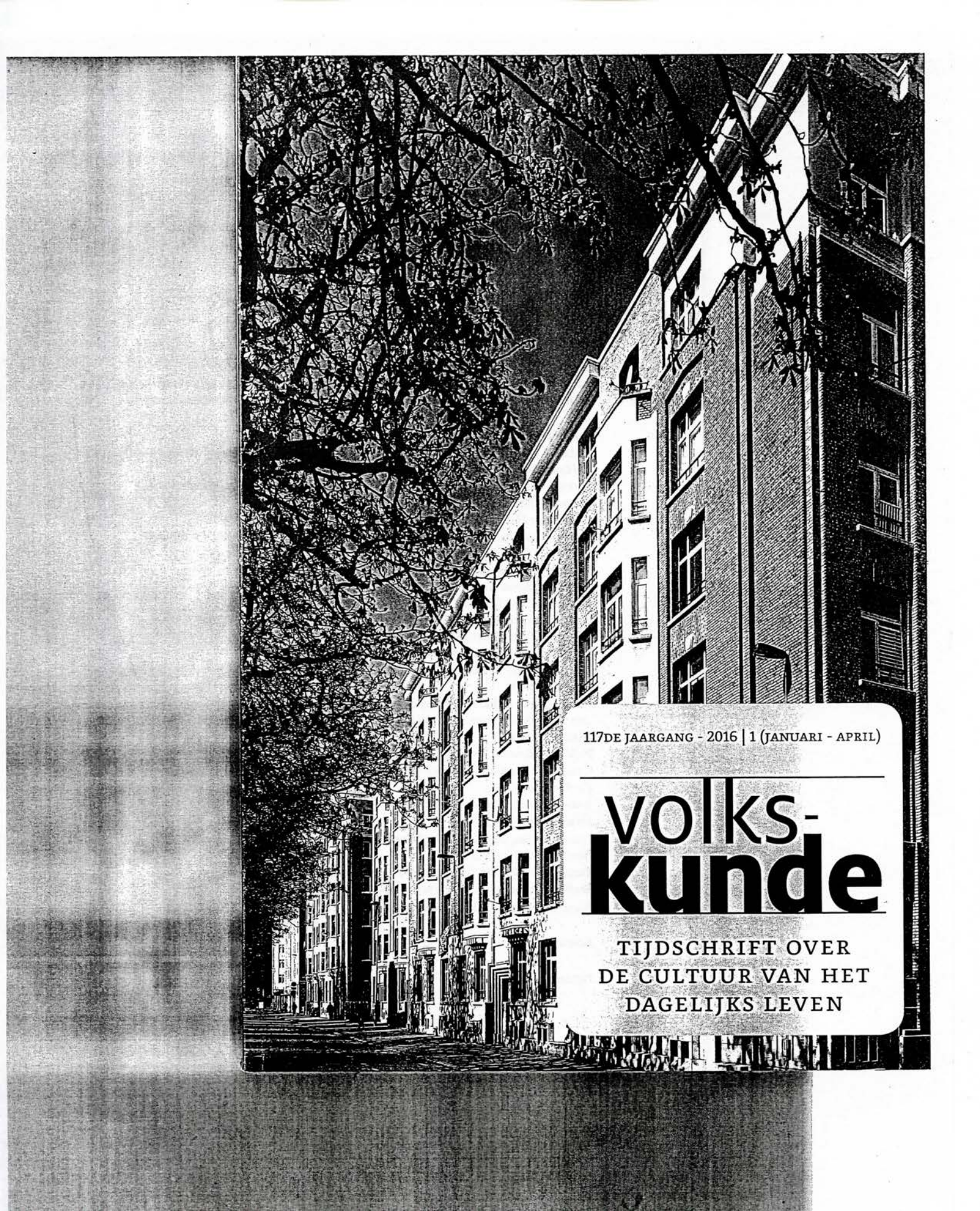

117DE JAARGANG - 2016 | 1 (JANUARI - APRIL)

volks- kunde

TIJDSCHRIFT OVER
DE CULTUUR VAN HET
DAGELIJKS LEVEN

Artikels

- Karla Vanraepenbusch** en **Anne-Mie Havermans**, De moeilijke omgang met het
erfgoed van de "vijand" – Duitse WO 1-monumenten op stedelijke begraafplaatsen
in bezet België 1
- Evert Vandeweghe**, Van "Klein Rusland" (1925) tot "t Smurfendorp" (1984) –
Volksnamen voor sociale wijken in Vlaanderen 21

Essay

- Robin Vermeulen**, Graffiti in Amsterdam – De vergankelijkheid van een
eigentijdse cultuur 45

Sporen

- Stefaan Top**, In memoriam Walter Giraldo (09.11.1926 - 09.08.2015) 59
- Paul Catteeuw**, Magie in de Altenakapel – Theater De Spiegel ziet Abraham 63
- Paul Catteeuw**, Symposium 'Het geheugen van de sport in het Sportimonium' 67

Boekbesprekingen

- Martin J. Gössl**, *Schöne, queere Zeiten? Eine praxisbezogene Perspektive auf die Gender
und Queer Studies* (Johan de Bruijn) 70
- Karin Ellwanger e.a.** (Hrsg.), *Trachten in der Lüneburger Heide und im Wendland*
(Johan de Bruijn) 72
- Hans Peter Hahn**, *Materielle Kultur – Eine Einführung* (Paul Catteeuw) 74
- Stefanie Samida e.a.** (Red.), *Handbuch Materielle Kultur – Bedeutungen, Konzepte,
Disziplinen* (Paul Catteeuw) 76
- Fumihiko Kobayashi**, *Japanese Animal-Wife Tales* (Theo Meder) 79
- Johannes Moser e.a.** (Hrsg.), *Zur Situation der Volkskunde 1945-1970*
(Albert van der Zeijden) 80
- Elke Schumann e.a.** (Red.), *Wiedererzählen – Formen und Funktionen einer
kulturellen Praxis* (Marcel Van der Berg) 82
- Karel Strobbe e.a.**, *Van onze jongens geen nieuws* (Alex Vanneste) 87
- Laurent Busine** en **Manfred Sellink**, *De man, de draak en de dood – De glorie van Sint-Joris*
(Hans Geybels) 90
- Landesgemeinschaft der Krippenfreunde in Rheinland und Westfalen e.V.** (Hrsg.)
„Zur Krippe her kommet..." – Geschichten und Bräuche rund um die Weihnachtskrippe
(Hans Geybels) 91
- Philip C. Almond**, *De duivel – Een biografie* (Stefaan Top) 93
- Hans Geybels**, *Alledaags geloof – Christelijke religieuze Volkscultuur in Vlaanderen*
(Stefaan Top) 96
- Anne de Vries**, *Meisje kun je wel jokken? – Achtergrond en betekenis van Nederlandse
kinderrijmen* (Stefaan Top) 103
- Anne de Vries**, *Mijn moeder heeft de pee aan mij – Nederlandse kinderrijmen uit
Noord en Zuid* (Stefaan Top) 105
- Enzyklopädie des Märchens – Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden
Erzählforschung**, Band 15 (Stefaan Top) 106
- Hans-Jörg Uther**, *Deutscher Märchenkatalog – Ein Typenverzeichnis* (Stefaan Top) 108
- Summaries** 110
- Personalia** 112

De moeilijke omgang met het erfgoed van de "vijand"

Duitse WO 1-monumenten op stedelijke begraafplaatsen in bezet België

Het lijden van België en *Les cicatrices rouges*: de titels van deze naslagwerken over het bezette gebied tijdens de Eerste Wereldoorlog laten er geen twijfel over bestaan dat de bezetting bepaald geen lachertje was.¹ België veranderde vier jaar lang in een echte politiestaat onder streng Duits militair gezag, die het dagelijkse leven van miljoenen burgers beïnvloedde.² Het gebrek aan bewegings- en persvrijheid, de voedselschaarste en de angst voor krijgsgevangenschap of erger, wogen zwaar door. Het is niet zo dat alle Belgen weerstand boden aan de bezetter, noch dat er bij gelegenheid geen verbroedering plaatsvond, maar historici zijn het eens dat de bezettingsjaren zich algemeen genomen kenmerkten door een opvallende opflakking van nationalistische gevoelens en van haat tegen de Duitse vijand.³

Tijdens de oorlog begroeven de Duitsers hun doden in de buurt van de plaats waar ze gevallen waren, op vreemd en vijandig terrein ver van huis, en ze richtten op deze begraafplaatsen herdenkingsmonumenten op.⁴ In de bezette steden lieten ze zo'n monumenten bouwen op de belangrijkste stedelijke begraafplaatsen: in 1915 in Brugge (Assebroek) en Namen (Belgrade), in 1916 in Luik (Robermont), in 1917 in Gent (Westerbegraafplaats), in 1918 in Brussel (Evere) en Antwerpen (Schoonselhof). Het gezag over deze begraafplaatsen, en ook over de monumenten, lag in handen van het gemeentebestuur, en niet bij de overheid, zoals dat het geval was voor militaire begraafplaatsen. Een studie van deze monumenten laat dus toe om op lokaal niveau te bestuderen hoe de Belgen omgingen met dit monumentale erfgoed dat de vijand in het bezette gebied had opgericht op hun begraafplaatsen.

- 1 L. Zuckerman, *Het lijden van België. Het verzwegen verhaal over de Eerste Wereldoorlog*. Antwerpen, 2014; A. Becker, *Les cicatrices rouges, 14-18 France et Belgique occupées*. Parijs, 2010.
- 2 S. De Schaepdrijver, *De Groot Oorlog. Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Amsterdam, 2002, p. 125.
- 3 J. Stengers & E. Gubin, *Le grand siècle de la nationalité belge. Histoire du sentiment national en Belgique des origines à 1918*. Bruxelles, 2002, vol. 2, p. 165.
- 4 Jan Vancoillie is een pionier in dit onderzoeksveld: hij heeft als eerste de Duitse begraafplaatsen bestudeerd en zijn onderzoeksresultaten steunen op degelijk archiefonderzoek. J. Vancoillie, *De Duitse militaire begraafplaats Menen Wald. Geschiedenis van de Duitse militaire graven van de Eerste Wereldoorlog in Zuid-West-Vlaanderen*. Wevelgem, 2013.

Monumenten zijn arena's, in de zin dat ze het voorwerp kunnen vormen van onderhandelingen, strijd en betwistingen. Het verhaal dat ze permanent in steen uitbeelden kan tegenstrijdige gevoelens oproepen bij verschillende groepen. Wanneer de politieke context verandert, dan kunnen ze van de ene op de andere dag uit de gratie raken en dan wordt hun voortbestaan bedreigd. Vooral die monumenten die ons herinneren aan onverwerkte trauma's, gruwelijkheden en oorlogsgeweld vormen dergelijke arena's.⁵ De monumenten die de Duitsers tijdens de Eerste Wereldoorlog oprichtten op de stedelijke begraafplaatsen van de bezette steden horen thuis in deze categorie. Ze laten de overlevenden toe de doden te herdenken, maar ze herinneren hen ook aan het oorlogsgeweld, en dit in een land dat zwaar getroffen werd door de Eerste Wereldoorlog. Hoe Duitsers en Belgen zich tot elkaar verhielden in de arena die de Duitse monumenten op de stedelijke begraafplaatsen vormden, is de onderzoeksvraag die we in dit artikel zullen uitwerken.

We bestuderen in dit artikel de monumenten die de Duitse bezetter tijdens WO 1 oprichtte op de drie grootste stedelijke begraafplaatsen van bezet België: de begraafplaats van Brussel in Evere, het Schoonselhof in Antwerpen en Robermont in Luik. Het bronnenmateriaal dat we vonden voor de andere hierbovenvermelde monumenten bleek immers te anekdotisch met betrekking tot onze onderzoeksvraag. De beschikbare bronnen zijn hoe dan ook niet bijzonder talrijk, omdat de pers tijdens de bezettingsjaren betuigd en gecensureerd werd, de Duitse archiefdocumenten grotendeels vernietigd werden tijdens de geallieerde bombardementen van de Tweede Wereldoorlog, en omdat heel wat documenten van het uitvoerend stadsbeleid nog niet geïnventariseerd zijn.⁶ Maar voor Brussel, Antwerpen en Luik vonden we toch voldoende bronnen in de stadsarchieven en in het Archief van het Duitse Ministerie van Buitenlandse Zaken om, aangevuld met krantenknipsels en foto's, een coherent verhaal te kunnen schrijven.⁷ Bovendien is het logisch om deze drie casussen met elkaar te vergelijken, omdat de drie grootste steden van bezet België in het *Okkupationsgebiet* een soortgelijke oorlogservaring deelden onder hetzelfde bezettingsregime.⁸ Tegelijkertijd zijn het Schoonselhof te Antwerpen, Robermont in Luik en de Begraafplaats van Brussel in Evere ook de grootste en voornaamste stedelijke begraafplaatsen van België.

We stellen de monumenten eerst kort voor en onderwerpen ze aan een kunsthistorische analyse. Vervolgens bespreken we de honderdjarige geschiedenis van de relatie die Belgische en Duitse actoren hadden met de monumenten, met aandacht voor veranderende houdingen en betekenissen. Dit artikel is gestructureerd rond de gebeurtenissen die ons cruciaal lijken

5 D.H. Alderman & O.J. Dwyer, 'Memorials and Monuments' in *International Encyclopedia of Human Geography*, Oxford, 2009, p. 51-58.

6 Dit geldt voor de stadsarchieven van Brugge, Luik en Namen, en ook van het Rijksarchief in Aarlen, dat het stadsarchief van Aarlen bewaart. De archieven van de Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge, die toen in Berlijn werden bewaard, gingen verloren na het luchtbombardement van 15 februari 1944. <http://www.volksbund.de/archiv0.html> (23.12.2015)

7 Een copie van het Archief van het Duitse Ministerie van Buitenlandse Zaken wordt bewaard bij de Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge in Kassel.

8 S. De Schaepdrijver, *De Grootte Oorlog*, p. 130-132.

p kunnen vormen dat ze permanent bij verschillende enen ze van de ene bestaan bedreigd. rwerkte trauma's,⁵ De monumenten op de stedelijke categorie. Ze laten ieren hen ook aan erd door de Eerste elden in de arena en vormden, is de

e Duitse bezetter graafplaatsen van

Schoonselhof in at we vonden voor e anekdotisch met enen zijn hoe dan ijsjaren beteugeld ndeels vernietigd ede Wereldoorlog, dsbeleid nog niet ik vonden we toch ef van het Duitse rantenknipsels en is het logisch om rootste steden van sveraring deelden : Schoonselhof te ussel in Evere ook elgië.

lerwerpen ze aan de honderdjarige n hadden met de 1 en betekenissen. ns cruciaal lijken

cyclopedia of Human

Rijksarchief

sbund

verloren na het

.html (23.12.2015)

wordt bewaard bij de

om deze veranderingen te verklaren: (1) de Eerste Wereldoorlog, (2) de ondertekening van de wapenstilstand en de Blijde Intrede van Koning Albert in de hoofdstad in november 1918, (3) de ondertekening van het Verdrag van Locarno in 1925, (4) de Tweede Wereldoorlog en (5) de institutionalisering van Europa na 1958.

Krachtige monumenten op sobere Duitse militaire perken

De Duitsers beschouwden een krachtig algemeen gedenkteken als essentieel op een militair perk, dat voor de rest sober werd ingevuld. Ze wachtten niet, zoals de andere naties, met het inrichten van hun militaire begraafplaatsen of perken in België. Op stedelijke begraafplaatsen konden de Duitsers niet inspelen op een groene omgeving, wat ze als optimaal zagen. Omheen het Duitse perk op het Schoonselhof plantten ze cipressen, waardoor een besloten oord voor verering ontstond. Het monument stond in het verlengde van het centrale pad, dat het perk met sobere graftekens doorsneed.⁹ Dit patroon, een perk met lage graftekens, een hoog gedenkteken en groene omkadering, kenmerkt de Duitse militaire perken van de Belgische stedelijke begraafplaatsen, ook die van Brussel en Luik.

Het ontwerp voor het Brusselse gedenkteken werd voorgesteld op de benefiet van 5 april 1916, met liederen van Schubert en Hugo Wolf en een voordracht door Hauptmann Rehorst over *Kriegerdenkmäler alter und Neuer Zeit*.¹⁰ Omdat de werken pas in 1918 konden beginnen, was het monument niet afgewerkt op het einde van de oorlog en werd het niet ingehuldigd. In Antwerpen kwam reeds in 1915 de plaatsing van een gedenkteken ter sprake. De werken startten in januari 1918, maar er is geen datum van onthulling bekend, mogelijkwerwijs was daarvoor geen tijd vanwege het einde van de oorlog in november van dat jaar. Het model van het twaalf meter hoge gedenkteken met ridderfiguur voor Luik was bekend in 1915 door de opname in de publicatie *Kriegergrab und Kriegerdenkmal* van Emil Högg, de architect van het monument.¹¹ De plechtige onthulling volgde op 15 september 1916.¹²

De diversiteit van de gedenktekens op de Duitse militaire begraafplaatsen is groot, anders dan bij de Britten die twee vaste gedenktekens vooropstelden (het *Cross of Sacrifice* en de *Stone of Remembrance*).¹³ Te Antwerpen op het Schoonselhof gaat het om een hoge stèle opgesteld onder een ciborium. Dit is een overkapping bestaande uit een puntdak en vier zuilen. Centraal op de stèle staat het opschrift en een kop in hoog-reliëf van een gehelmde soldaat omgeven met eikentakken, symbool van kracht, op de dwarsbalk het IJzeren

9 A. Havermans, 'Oorlogen op Schoonselhof', in A. Havermans e.a., *Schoonselhof nu! Een eigentijdse visie op de Antwerpse necropool*. Antwerpen, 2005, p. 341-363.

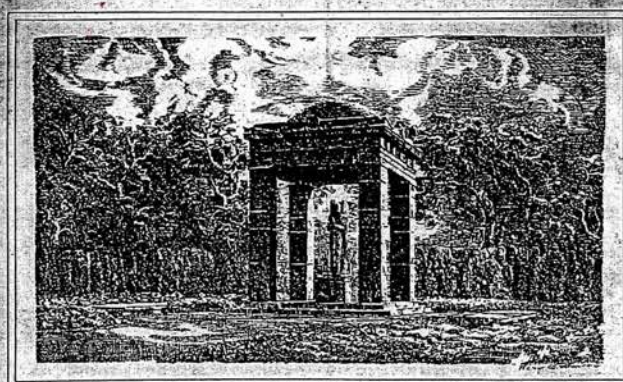
10 ASB (Archief Stad Brussel), Verzameling Eerste Wereldoorlog.

11 E. Högg, *Kriegergrab und Kriegerdenkmal*. Wittenberg, 1915, p. 31.

12 "La vie en Belgique. À Liège", in *Le télégraphe*, 16 september 1916, p. 2. Foto's van de inhuldiging worden bewaard in de Universiteitsbibliotheek van Gent (BRKZ.TOPO.992.F.01 en BRKZ.TOPO.992.F.02) en in het Musée de la Vie wallonne (archives photographiques, 55. N.1, 207-209).

13 D. Dendooven, 'Luytens en de Stone of Remembrance', in *Shrapnel, tijdschrift van de Western Front Association België*, 2001, p. 30-42.

Trouvée dans la salle du Conservatoire

DENKMAL FÜR DEN DEUTSCHEN KRIEGERFRIEDHOF IN
EVERE BEI BRÜSSEL. NACH ENTWURF VON PROF. W. KREIS.

EINLADUNG

ZU EINEM KONZERT UND LICHTBILDERVORTRAG
AM 5. APRIL 1916, ABENDS 9 UHR, IM PARKTHEATER
ZU BRÜSSEL, ZU GUNSTEN DES DEUTSCHEN
KRIEGERDENKMALS IN EVERE BEI BRÜSSEL.

MITWIRKENDE: FRAU EVA BRUHN (SOPRAN);
HERR MUSIKDIR. ERICH HAMMACHER (KLAVIER);
HERR HAUPTMANN REHORST (VORTRAG).

LIEDER VON SCHUBERT UND HUGO WOLF.
KLAVIERSTÜCKE VON SCHUBERT.
VORTRAG ÜBER: „KRIEGERDENKMÄLER ALTER
UND NEUER ZEIT.“

KONZERTFLÜGEL IBACH.

PREISE DER PLÄTZE: Proszeniumsloge (Parkett u. I. Rang) M. 6.-; I. Rang M. 4.-; I. Parkett M. 3.-;
Parkettloge M. 3.-; II. Parkett M. 2.-; II. Rang M. 1.50; III. Rang M. 1.00; IV. Rang M. 0.50
..... VORVERKAUF täglich, von 11-1 und 5-7 Uhr in der Kommandantur, Wetstraat, 2.

Buchdruck: H. REIN, Brüssel, Ren. Marq. 18.

1. Aanplakbiljet voor een concert in Brussel in 1916 ten behoeve van de bouw van een monument ter ere van de
Duitse soldaten in Evere (Archief van de Stad Brussel, Verzameling Eerste Wereldoorlog)

kruis
De ei
EHRE
TSCH
GROS
D
in he
krijgs
helm
gipse
het e
werk.
werke
voors
1957
bol m
voor
ICH I
UND
H
geda
met 2
SCHV
LEBE
NICH
verw
DEM
UNT
AN
OFFI

14 E
E
b
D
15 A
b
in
16 A
n
g
z
17 V
o
v
b
v

RIEDHOF IN
DF. W. KREIS.

VORTRAG
THEATER
JTSCHEN
BRÜSSEL.

AN);
ER);
AG).

DLF.
TER

I. 4.-; I. Parkett M. 3
1.00; IV. Rang M. 0.50
Wetstraat, 2.

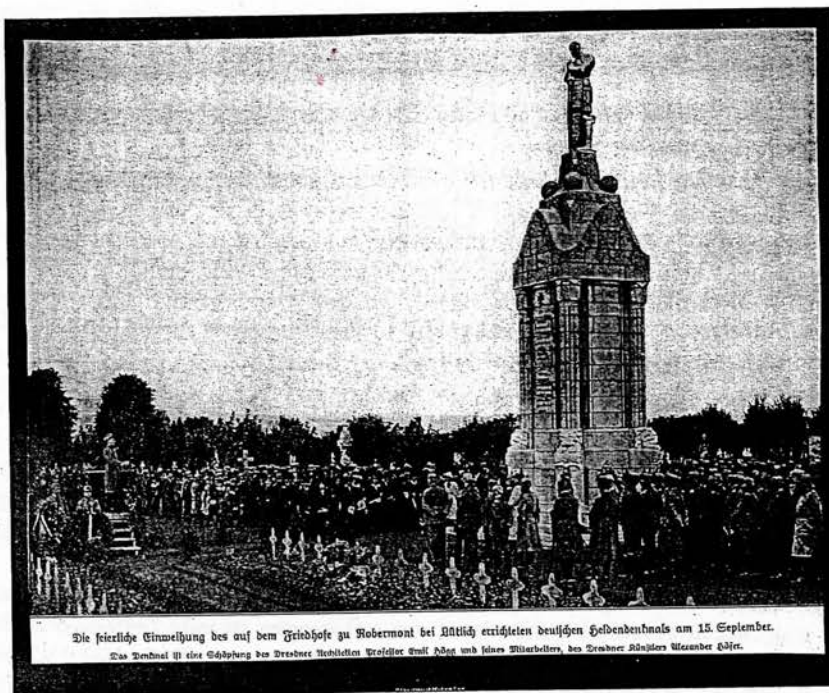
n een monument ter ere van de
doorlog)

kruis en in de dakrand worden lauriertakken afgebeeld als teken van triomf. De einddatum van de oorlog is nog opengelaten in het opschrift: DEM EHRENDEN/ GEDACHTENIS DER/ HIER RUHENDEN/ TAPFEREN DEUT-/ TSCHEN SOLDATEN/ SIE GABEN IHR/ LEBEN/ FÜR IHR/ VATERLAND IM/ GROSSEN KRIEGE/ 1914 - //.

De Ehrenhalle van Brussel, een ciborium van tien meter hoog, beschut in het eerste ontwerp een engel met zwaard, in de tweede schets antieke krijgsattributen en in het derde, dat evenmin werd gerealiseerd, een eigentijdse helm.¹⁴ Ornemaniste Talpe uit Schaarbeek kapte de omlopende reliëfs naar de gipsen modellen van de Duitse beeldhouwer Georg Römer (1868-1922), maar het einde van de oorlog in november 1918 betekende de stopzetting van dit werk.¹⁵ Latere pogingen om de modellen terug te vinden om het project af te werken bleven vruchteloos.¹⁶ Uiteindelijk zijn drie van de twintig voorziene voorstellingen aangebracht, met episodes uit de moderne oorlogsvoering.¹⁷ In 1957 werd onder het ciborium een sokkel geplaatst met bovenop een vergulde bol met kruis, mogelijk een verwijzing naar de Rijksappel, en op de voorzijde – voor het eerst – een opschrift: DENN ICH WEISS WOHL/ WAS FÜR GEDANKEN ICH ÜBER EUCH HABE/ SPRICHT DER HERR ++ GEDANKEN DES FRIEDENS UND NICHT DES LEIDES.

Het Duitse ereperk te Luik wordt gedomineerd door een architecturaal gedachte hoge sokkel met bovenop een onbewogen staande Teutoonse ridder met zwaard. Het opschrift herdenkt enerzijds alle helden: DES DANKES SONNE SCHWERE IHR HELDEN AUF EUCH ALLEN DASS UNSER DEUTSCHLAND LEBE SEID IHR GEFALLEN. DASS EUREM TODESMUTE DER HOHE LOHN NICHT FEHLE. ERBLÜHT AUS EUREM BLÜTE DIE DEUTSCHE SEELE, en het verwijst ook naar een specifieke gebeurtenis, de inname van de stad Luik: DEM ANDENKEN DER BEIDER ERSTEN WAFFENTAT DES GROSSEN KRIEGES UNTER GENERAL VON EMMICH AM 6.8.1914 GEFALLENEN UND DER HIER AN IHREN WUNDEN UND AM DIENST VERSTORBENEN DEUTSCHEN OFFIZIERE UND SOLDATEN.

- 14 Engel afgebeeld op uitnodiging benefiet van 5 april 1916, ASB; wapenuitrusting in publicatie E. Högg, *Helden-Ehrung*. München, 1917, p. 19; helm op schets gehecht aan het verslag van de dienst begraafplaatsen van 12-5-1918, AVB Cultes 1672. Inspiratie sokkel met helm: Moreau-denkmäl Dresden uit 1814, n.o.v. G. F. Thormeyer, afgebeeld in diverse publicaties tijdens en na WO 1.
- 15 Archief van de Stad Brussel (ASB), Cultes 1671: In een verslag van 14 november 1918 meldt de dienst begraafplaatsen: "Ce monument est encore en vie de construction, est délaissé et est par conséquent inachevé."
- 16 ASB, Cultes 1672: op 23 januari 1940 schrijft de dienst begraafplaatsen aan de minister dat de modellen nooit in bezit geweest zijn van de administratie. Er was wel geweten dat ze in bezit waren geweest van Doutremont, *mouleur en plâtres*, gevestigd aan de Koningstraat, maar die zou overleden zijn.
- 17 Voorzijde: gewapende soldaten; achterzijde: brancardiers met hond die een gewonde wegdragen, over een kaart gebogen personen en een militair met eretekens die hen een document aanreikt. Volgens schets 12-5-1918 ASB, Cultes 1672 waren de voorziene onderwerpen aan één kant: doodstrijd, behandeling gewonden in hospitaal, transport gewonden, de gewonde soldaat ontdekt door honden van ambulancedienst, gewonde soldaat.

2. Inhuulding van het Duitse monument op de begraafplaats Robermont te Luik op 15 september 1916 (Universiteit Gent adore BRKZ.TOPO.992.F.01)

Deze strakke en forse, met het neoclassicisme verwante monumenten met toegepaste of vrijstaande sculptuur, zijn geen geïsoleerde casussen, integendeel. De monumenten van Brussel en Luik figureerden in de talrijke modelboeken, die reeds tijdens WO 1 werden uitgegeven.¹⁸ Het benadrukt hoe belangrijk de inrichting van militaire begraafplaatsen en de inplanting van algemene gedenktekens was voor de Duitsers. Deze verzorgde uitgaven toonden zowel ontwerpen als gerealiseerde monumenten, vaak met een geïllustreerd historisch inleidend deel. Ook hier treft de variatie, en de monumenten zijn steeds krachtig van uitdrukking. Het verleden werkte daarbij inspirerend, voor de vormgeving, maar ook om de band met de geschiedenis te accentueren. Daarbij werd met veel zorg een opschrift uitgezocht, ook hier was diversiteit troef en waren er bundels ter beschikking.¹⁹ De boodschap was duidelijk: de oorlog was een missie die niet werd uitgevoerd door een individu, maar als een gemeenschap van kameraden. De doden speelden op hun beurt een belangrijke rol in de samenhangigheid tussen de levenden.²⁰

18 Bijvoorbeeld: A. Heilmeyer, *Soldaten-Gräber, Krieger-Denkmal, Erinnerungszeichen, Entwurf und Vorschläge*. München, 1916; L.F. Fuchs, *Ehrenmale, Kriegergrabsteine und Denkmäler nach Künstlerentwürfen*. München, 1916; *Kriegergrabmale und Heldenhaine*. München, 1917.

19 Het Archief van de Volksbund te Kassel bewaart een reeks van deze bundels.

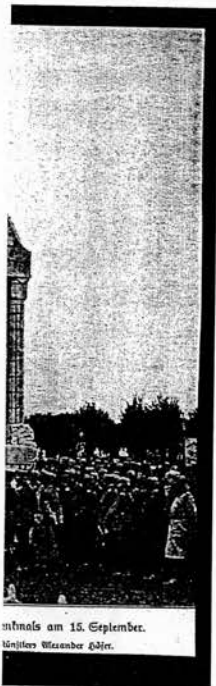
20 G. Mosse, 'National Cemeteries and National Revival: The Cult of the Fallen Soldiers in Germany', in *Journal of Contemporary History* 14:1, 1979, p. 1-20.

Klinkende na uitvoerder aan d de Duitse militai te Namen, was e en kende een h republiek, onder tekende hij onde Brussel, het mor vlammschaler van Namen.²⁴ Aa Höfer (1877-193: uitwerking door voor infanterie- man met helm 1911 les aan de infanterist. Zow van begraafplaa (1925) en Jena (1 In 1954-1957 verzameld in M stoffelijke overs: Vladslo en zes r Maar de situatie tot vandaag amj

Tijdens de oo

De autoritaire gedenktekens

- 21 FelixArchief 480 1917. Deze brief j betrokken was, z
- 22 J. Stoll, *Namur vo Grabfelde von N*
- 23 Een groot deel v Keulen, maar he 2009. De collect bevat geen gege
- 24 Gent: De signat VON OBLT. LAN
- 25 "Ein Deutsches
- 26 'Höfer, Alexand Leipzig, 2009, p Köln/Weimar/V
- 27 J. Vancollie, *Me*
- 28 Momenteel zijt Duitse graven V Kriegsgräberfün

Luik op 15 september 1916

ante monumenten
isoleerde casussen,
erden in de talrijke
Het benadrukt hoe
de inplanting van
le uitgaven toonden
et een geïllustreerd
monumenten zijn
ij inspirerend, voor
nis te accentueren.
hier was diversiteit
p was duidelijk: de
dividu, maar als een
eurt een belangrijke

chen, Entwurf und
äler nach Künstlerentwürfen.

s.
s in Germany', in *Journal of*

Klinkende namen uit de Duitse kunstwereld werkten als ontwerper en/of uitvoerder aan deze gedenktekens, meestal in dienst of onder supervisie van de Duitse militaire overheid.²¹ Wilhelm Kreis (1873-1955), in 1916 *Postenoffizier* te Namen, was een invloedrijk architect.²² Hij werkte in historiserende stijlen en kende een hoge productiviteit zowel tijdens het keizerrijk, de Weimar republiek, onder Hitler en de Federale Republiek.²³ In het bezette gebied tekende hij onder meer het monument, de grafkruisen en de groenaanleg in Brussel, het monument op de Westerbegraafplaats van Gent en de pijlers met vlammenschalen en het altaar voor de *Ehrenhalle* op de stedelijke begraafplaats van Namen.²⁴ Aan het gedenkteken van Luik werkten beeldhouwer Alexander Höfer (1877-1933) en architect Emil Högg (1867-1954).²⁵ Opvallend is de uitwerking door Höfer van de sculptuur voor het gedenkteken in Werdau voor infanterie-regiment IR 105 (1922-23). Deze gespierde levensgrote naakte man met helm contrasteert met de statische figuur in Luik. Högg gaf vanaf 1911 les aan de Technische Hogeschool Dresden. Hij was van 1916 tot 1918 infanterist. Zowel voor als tijdens de oorlog publiceerde hij over het inrichten van begraafplaatsen en hij ontwierp de oorlogsmonumenten van Frohburg (1925) en Jena (1925).²⁶

In 1954-1957 werden in regel alle Duitse militaire graven van WO 1 in België verzameld in Menen, Vladslo en Langemark.²⁷ Zo zijn op 20 juni 1956 alle 616 stoffelijke overschotten overgebracht van het Schoonselhof in Antwerpen naar Vladslo en zes niet-geïdentificeerden naar het *kameradengraf* van Langemark. Maar de situatie te Luik en Brussel, gedenkteken met individuele graftekens, is tot vandaag amper gewijzigd.²⁸ We vonden hiervoor geen verklaring.

Tijdens de oorlog: berusten of zich verzetten?

De autoritaire wijze waarop de Duitse bezetter de oprichting van de gedenktekens op de stedelijke begraafplaatsen afhandelde, toont aan dat

- 21 FelixArchief 480#411, brief van het schepencollege aan de Krijgsgouverneur, Antwerpen, 12 oktober 1917. Deze brief geeft aan dat een "Berlijnschen Bouwmeester" bij de werken op het Schoonselhof betrokken was, zonder zijn naam te vermelden.
- 22 J. Stoll, *Namur vor und im Weltkrieg*. München, 1916, p. 90.; 'Ein Denkmal von Wilhelm Kreis aus dem Grabfelde von Mitten', in *Berliner Zeitung*, 7 juni 1915, p. 3.
- 23 Een groot deel van het archiefonds van W. Kreis bevindt zich in het Historisch Archief van de stad Keulen, maar het is nog steeds niet raadpleegbaar na de instorting van het Historisch Archief in 2009. De collectie bewaard in het Architectuurmuseum in München is wel consulteerbaar, maar bevat geen gegevens over Belgische momumenten.
- 24 Gent: De signatuur op de linkerzijde van het monument luidt: "ENTW. VON PROF. KREIS. / AUSGEF. VON OBLT. LANGEN / MILITARBAUAMT GENT". Namen: J. Stoll, *Namur vor und im Weltkrieg*, p. 90.
- 25 "Ein Deutsches Heldendenkmal bei Lüttich", in *Berliner Volkszeitung*, 7 juni 1916, p. 2.
- 26 'Höfer, Alexander', in: E.-G. Knüppel: *Robert Diez. Bildhauerkunst zwischen Romantik und Jugendstil*. Leipzig, 2009, p. 175-176. Höfer, Alexander, in: D. Petschel, *Die Professoren der TU Dresden 1828-2003*. Köln/Weimar/Wien, 2003, p. 374.
- 27 J. Vancoillie, *Menen Wald*, p. 59-61.
- 28 Momenteel zijn er 795 Duitse graven uit WO 1 te Luik en 1147 te Brussel. In april 1949 werden alle Duitse graven WO 2 van Brussel (perk 12) overgebracht naar Lommel. Info Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge.

deze weinig eerbied had noch voor het gemeentebestuur, noch voor de gemeentewet. In de eerste bezettingsjaren vonden wel onderhandelingen plaats en hield de bezetter rekening met het advies van het stadsbestuur. Zo vroeg de militaire Gouverneur von Kraewel eind 1914 aan het Brussels schepencollege om een plaats te reserveren op de stedelijke begraafplaats voor de bouw van een monument, wat werd toegestaan.²⁹ Nochtans weigerde het kabinet van de burgemeester in september 1915 het Duitse verzoek om de bouw van een herdenkingsmonument in te willigen, omdat op de uitverkoren plaats al Belgische burgers begraven lagen.³⁰ In Antwerpen legde Kommandant von Bodenhausen zich neer bij de beslissing van de burgemeester dat het plan om een Duits monument op het Schoonselhof op te richten voorbarig was, zelfs al gaf hij aan het niet eens te zijn met die visie.³¹

De daaropvolgende jaren werden de stadsbesturen gewoon voor voldongen feiten geplaatst. Het was de toezichter van de Antwerpse begraafplaats Schoonselhof die in april 1917 via de bouwmeester de gemeenteoverheid inlichtte dat de Duitsers een gedenkteken gingen oprichten, en nog geen maand later plaatsten die er een houten model.³² Hetzelfde scenario vond in april 1918 plaats in Brussel, waar de toezichter aan een superieur, die op zijn beurt het college inlichtte, liet weten dat een aannemer was aangesteld om op korte termijn een Duits gedenkteken op te richten op de stedelijke begraafplaats.³³ De aannemer Vander Elst vatte inderdaad binnen de maand de werken aan.³⁴ Zowel in Brussel, Antwerpen als in Luik werden de monumenten uiteindelijk geplaatst zonder dat de Duitsers de plannen ter goedkeuring aan het stadsbestuur hadden voorgelegd, wat in strijd was met de gemeentewet.³⁵

De houding van de Belgische stadsbesturen op deze inbreuk tegen de gemeentewet verschilde van plaats tot plaats. De reactie van het Luikse stadsbestuur is moeilijk in te schatten, omdat er vooralsnog geen bronnen uit de oorlogsperiode bekend zijn die licht zouden kunnen werpen op deze vraag, maar er is wel bronnenmateriaal beschikbaar voor Brussel en Antwerpen. In Brussel werd berustend gereageerd. Toen de toezichter van de stedelijke begraafplaats navroeg of de goedkeuring van het stadsbestuur geëist moest

29 ASB, Cultes 1672, Brief van militair Gouverneur von Kraewel aan het College van Burgemeester en Schepenen, Brussel, 17 december 1914; Brief van het College aan de Duitse militaire Gouverneur, Brussel, 18 januari 1915.

30 ASB, Cultes 1672, Nota "Visite d'un délégué du gouvernement allemand dans le cabinet du Bourgmestre le lundi 13-9-1915".

31 FelixArchief MA#19321, Verslag van Onderhandelingen met de Kommandantur, 23 april 1915.

32 FelixArchief 480#411, Nota van de Toezichter van het Schoonselhof aan de Bouwmeester, Antwerpen, 5 april 1917; Nota van Stadshoofdbouwmeester A. Van Mechelen aan Schepen L. Straus, Antwerpen, 8 mei 1917.

33 ASB, Cultes 1672, Nota van de toezichter van de Begraafplaats van Brussel aan zijn Inspecteur, Brussel, 16 april 1918.

34 ASB, Cultes 1672, Nota van de toezichter van de Begraafplaats van Brussel aan het Schepencollege, Brussel, 12 mei 1918.

35 Antwerpen: FelixArchief 480#411, Brief van het Schepencollege gericht aan de Krijgsgouverneur, Antwerpen, 12 oktober 1917; Luik: "Le monument allemand de Robermont", in *La Meuse*, 18 december 1918, p. 2; Brussel: AVB = SAB (Stadsarchief Brussel – Archives de la ville de Bruxelles), Culte 1671, Nota "Rapport rédigé par le conservateur du cimetière de Bruxelles", 14 novembre 1918.

3. Het Duitse Antwerpen, fi

ur, noch voor de
 onderhandelingen
 i het stadsbestuur.
 4 aan het Brussels
 : begraafplaats voor
 atans weigerde het
 erzoek om de bouw
 : uitverkoren plaats
 Kommandant von
 ter dat het plan om
 orbarig was, zelfs al

on voor voldongen
 rpse begraafplaats
 gemeenteverheid
 ten, en nog geen
 fde scenario vond
 i superieur, die op
 er was aangesteld
 n op de stedelijke
 innen de maand de
 n de monumenten
 r goedkeuring aan
 de gemeentewet.³⁵
 inbreuk tegen de
 ie van het Luikse
 g geen bronnen uit
 pen op deze vraag,
 sel en Antwerpen.
 r van de stedelijke
 stuur geëist moest

: van Burgemeester en
 militaire Gouverneur,

s le cabinet du

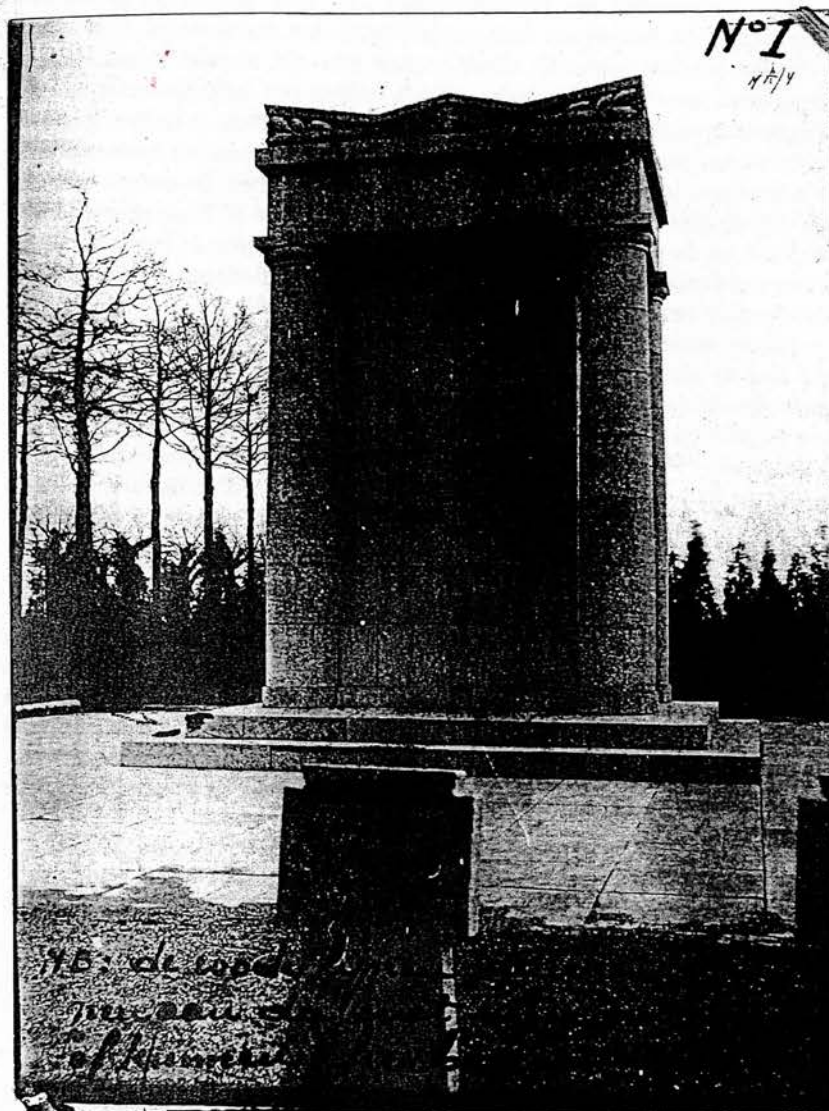
itur, 23 april 1915.
 ouwmeester, Antwerpen,
 n L. Straus, Antwerpen,

n zijn Inspecteur,

n het Schepencollege,

de Krijgsgouverneur,
 in *La Meuse*, 18 december
 Bruxelles), Culte 1671,
 mbre 1918.

ANG MET HET ERFGOED

3. Het Duitse gedenkteken op het Schoonselhof te Antwerpen in 1918 of begin 1919 (FelixArchief, Stadsarchief Antwerpen, foto #37279)

worden, antwoordde het schepencollege: "La Ville estime ne pas devoir intervenir."³⁶ In Antwerpen daarentegen tastte het stadsbestuur voorzichtig af hoever het kon gaan. De eerste poging was een klassiek voorbeeld van respectabel verzet.³⁷ Het schepencollege richtte een beleefde brief aan de Krijgsgouverneur waarin het erop wees geen toestemming te hebben gegeven voor de bouw van het monument.³⁸ Omdat hierop geen reactie kwam, gingen de schepenen, in het bijzonder Louis Straus, over tot actie. De aannemer kreeg een schriftelijke waarschuwing dat de stad zou optreden als hij de gemeentewet overtrad, en de politie stelde een proces-verbaal op tegen de voorman en de lossers van de blauwe steen die voor de bouw van het monument geleverd was, alsook tegen de nieuwe aannemer Dijckerhoff à Wittman.³⁹

Dat het verzet van de Antwerpse schepenen Straus voor de Duitse autoriteiten een stap te ver was, blijkt uit het feit dat het college zich in februari 1918 genoodzaakt zag om geld vrij te maken zodat hij de boete van 10.000 mark kon vereffenen die hem was opgelegd "voor zijn standpunt in de zaak van het Schoonselhof."⁴⁰ "Het lag geenszins in de bedoeling van de Gemeenteoverheid, zooals de Kais. Kommandantur schijnt te gelooven, een onderzoek tegen de Duitse Overheid in te leiden"⁴¹, excuseerde het schepencollege zich, om vervolgens te beloven dat het proces-verbaal opgesteld tegen de aannemer zonder gevolg gerangschikt zou worden. Maar de Duitsers veroordeelden schepenen Straus tot een gevangenschap van zes maanden, wat hem in de Belgische pers in ballingschap wel wat lof opleverde: "Le premier échevin d'Anvers s'honorera de cette condamnation qui le place aux côtés de nos grands magistrats, communaux patriotes."⁴² De Duitse autoriteiten herleidden de straf tot één maand omwille van de hoge leeftijd van de schepenen, toen 73 jaar. Uiteindelijk werd hij toch gearresteerd en naar Duitsland gedeporteerd, volgens de krant omdat hij werkwilligen zou aangezet hebben niet (voor de Duitsers?) te werken.⁴³

36 ASB, Cultes 1672, Nota van de toezichter van de Begraafplaats van Brussel aan het Schepencollege, Brussel, 12 mei 1918. Antwoord van het College in rode inkt op hetzelfde document, 14 mei 1918.

37 J. Connolly, "Notable protests: respectable resistance in occupied northern France, 1914-18", in *Historical Research*, 2015, 88:242, p. 693-714.

38 FelixArchief 480#411, Brief van het Schepencollege gericht aan de Krijgsgouverneur, Antwerpen, 12 oktober 1917.

39 FelixArchief 480#411, Brief van Stadshoofdbouwmeester A. Van Mechelen aan aannemer Helleman & Zoon, Antwerpen, 29 september 1917; Brief van Stadshoofdbouwmeester A. Van Mechelen aan schepenen L. Strauss, 29 september 1917; Proces-verbaal van de beraadslaging van het College van Burgemeester en Schepenen, zitting van 11 januari 1918.

40 FelixArchief MA#19321, Proces-verbaal van de beraadslaging van het College van Burgemeester en Schepenen, zitting van 19 februari 1918.

41 FelixArchief MA#19321, Minuut van het College van Burgemeester en Schepenen aan de Kais. Kommandantur, 6 maart 1918.

42 "M. Louis Straus condamné", in *L'indépendance belge*, 8 februari 1918, p. 1.

43 "MM. Louis Franck et Straus arrêtés", in *L'indépendance belge*, 9 maart 1918, p. 1.

Vlak na de oo

Het lot van d werd uiteindelijk ondertekening v 1918 werd door eerder als bevrij vond in België j koning Albert i introk.⁴⁵ Het is stadsbesturen o en dat een journ à notre sentime die korte period nemen, toont d

Op 15 nove verlieten, beslo monument op aan het onafge rapport van de i autorisatie wen vormde hiertoe gedenkmaal, vi op beslissing v worden."⁴⁸ Op 2 regeling getroff la décision de j afstel. De toezie van het Duitse r obstakel hoefde individuele gra

Toch zou he niet worden afg voor de geplanc zaken, dat cont

44 V. Demiaux, *La i (Bruxelles, Bucar Sociales, Parijs,*

45 L. van Ypersele *Vingtème Siècle*

46 *L'Indépendance b*

47 ASB, Cultes 167 neergepend in :

48 "Duitsch geden

49 ASB, Cultes 167

50 ASB, Cultes 167 14 juli 1920.

Vlak na de oorlog: afbreken?

Het lot van de Duitse monumenten op de stedelijke begraafplaatsen werd uiteindelijk bezegeld in de weken die onmiddellijk volgden op de ondertekening van de wapenstilstand. De symbolische datum van 11 november 1918 werd door de bevolking van de bezette steden anders ervaren dan elders, eerder als bevrijding dan als staakt-het-vuren.⁴⁴ Het echte einde van de oorlog vond in België pas een tiental dagen later plaats, op 22 november 1918, toen koning Albert aan het hoofd van zijn troepen triomfantelijk de hoofdstad introk.⁴⁵ Het is in die context van patriottische bevrijdingsvreugde dat de stadsbesturen overlegden over het voortbestaan van de Duitse monumenten, en dat een journalist ze omschreef als "autant d'injures à la Beauté et d'insultes à notre sentiment patriotique."⁴⁶ Het feit dat de burgemeester en schepenen in die korte periode vlak na de oorlog hierover een definitieve beslissing wilden nemen, toont de urgentie en het belang van de kwestie aan.

Op 15 november 1918, de dag dat de laatste Duitsers de hoofdstad verlieten, besloot het Brusselse schepencollege tot de afbraak van het Duitse monument op de stedelijke begraafplaats van Brussel. De werkzaamheden aan het onafgewerkte monument dienden meteen stilgelegd te worden. Een rapport van de toezichter van de begraafplaats, waarin hij benadrukt dat geen autorisatie werd gevraagd en geen plannen werden voorgelegd aan de stad, vormde hiertoe de aanleiding.⁴⁷ Een plaatselijke krant rapporteerde dat "dit gedenkmaal, vier plumpe steene zuilen, bekroond met een puntig fronton, zal op beslissing van den gemeenteraad van Brussel zoo rap mogelijk afgebroken worden."⁴⁸ Op 28 november werd de afbraak nochtans uitgesteld en werd een regeling getroffen over het onderhoud van de Duitse grav, maar "sans modifier la décision de principe"⁴⁹, of, in andere woorden, uitstel van afbraak is geen afstel. De toezichter overhaalde de burgemeester in 1920 opnieuw tot afbraak van het Duitse monument met het argument dat het Verdrag van Versailles geen obstakel hoefde te vormen, want dat dit enkel het behoud en onderhoud van individuele grafmonumenten regelde, en niet van collectieve gedenktekens.⁵⁰

Toch zou het Duitse monument op de begraafplaats van Brussel uiteindelijk niet worden afgebroken. Het gemeentebestuur deelde in november 1920, daags voor de geplande afbraak, haar besluit mee aan het ministerie van buitenlandse zaken, dat contact opnam met de Duitse deputatie "afin de trouver une solution

44 V. Demiaux, *La construction rituelle de la victoire dans les capitales européennes après la Grande Guerre* (Bruxelles, Bucarest, Londres, Paris, Rome) (Doctoraatsverhandeling, École des hautes Études en Sciences Sociales, Parijs, 2013), p. 161-263.

45 L. van Ypersele & A. Tixhon, 'Célébrations de novembre 1918 dans le royaume de Belgique', in: *Vingtème Siècle* 67, 2000, p. 67.

46 *L'Indépendance belge*, 17 december 1918, p. 1.

47 ASB, Cultes 1671, Rapport aan het College, 15 november 1918. Het besluit van het College is neergepend in rode inkt.

48 "Duitsch gedenkmaal", in *Het nieuws van den dag*, 22 november 1918, p. 2.

49 ASB, Cultes 1671, Rapport aan een schepen, 27 november 1918.

50 ASB, Cultes 1671, Rapport van de toezichter aan het College, 7 juli 1920 en Nota van de Burgemeester, 14 juli 1920.

qui garantisse tous les intérêts en cause.”⁵¹ Minister Henri Jaspar kwam daarop tot het volgende besluit: “la démolition du monument serait de nature à provoquer des incidents dont le Pays serait seul à subir les conséquences.”⁵² Het gemeentebestuur eerbiedigde dan ook zijn aanbeveling dat “il vaudrait mieux laisser les choses dans l'état où elles sont”⁵³, en besloot op 3 december 1920 om het monument niet af te breken.⁵⁴ De toezichter, gesteund door schepen Pladet, legde zich echter niet neer bij deze beslissing en plantte klimop “afin de couvrir ce monstrueux monument.”⁵⁵ Alice Claisse, een dame die in opdracht van het Duitse consulaat het ereperk onderhield, trachtte daarop de klimop af te knippen, maar het personeel van de begraafplaats kon dit verhinderen.⁵⁶

Het Antwerpse schepencollege besloot tot de afbraak van het Duitse monument op het Schoonselhof op 22 november 1918, de dag van de Blijde (Her)Intrede van koning Albert in de hoofdstad. Het college motiveerde deze beslissing met het argument dat er geen toelating was gegeven voor de bouw van het monument. Maar het belangrijkste argument was dat “de Stad het voornemen heeft op de Sted. Begraafplaats Schoonselhof een gedenkteeken op te richten, ter nagedachtenis van alle de voor het Vaderland gevallen krijgsvrienden”⁵⁷ en daarvoor zou beschikken over de hele begraafplaats. Uit deze bewoording valt moeilijk af te leiden of dit nieuwe gedenkteken opgericht zou worden voor alle militairen die voor een abstract vaderland gevallen waren, of dat het vaderland enkel verwees naar België. Maar de historische dag waarop het college dit besluit nam en de bevrijdingsroes die zich die dag in heel het land verspreidde, ondersteunt de tweede interpretatie.⁵⁸ Het Duitse monument moest dus plaats ruimen voor een eerbetoon aan de gevallen Belgische militairen.

De afbraak van het Duitse monument op het Schoonselhof bleek trouwens moeilijker dan verwacht, omdat de Duitsers de fundering in beton hadden gegoten en het middendeel van het monument hadden opgevuld met beton. De aannemer, die twee blokken blauw steen beschadigde tijdens de afbraak, verklaarde: “dit feit was min of meer voorzien daar de Duitsers welke het monument gebouwd hebben, reeds de verzekering hadden dat het na hun aftocht zou afgebroken worden en het is te verstaan dat ze alle voorzorgen

genomen hebben om het schepencollege beste monument, een beho-

Ongeveer een maand na de afbraak van het Duitse monument liet op 14 december 1918 de gemeenteraad van Antwerpen waarin hij aan de bevestiging van de afbraak van het monument dat “la vue de ce monument plus légitimes.”⁶¹ Twee maanden later werden de overblijfselen verwijderd.⁶² Hénault kwetsende effect van het plan om het monument te verwijderen. Het was één van de doelen die men te nemen, en die pas na de eerste gemeenteraadsvergadering van het Musée de la Pie

In de geest van Lo

In de herfst van 1920 werd een verzoening tussen I en II verzoening resulteerde in een begraafplaatsen bereid om te debuten? Ils sont une fleur et presque grande guerre, maintenant que les masses allemandes schreef de toenmalige gemeenteraad een artikel waarin hij de graven van de Duitse

51 ASB, Cultes 1671, Brief van het Ministère des Affaires Étrangères aan de Burgemeester, Brussel, 23 november 1920.

52 ASB, Cultes 1671, Verslag van een telefoongesprek met de kabinetschef van Minister Jaspar, 2 december 1920, 9h.

53 Ibidem.

54 ASB, Cultes 1671, Nota van de Inspecteur van de Service des inhumations aan Mr. Blontrock, toezichter van de Begraafplaats van Brussel, 7 december 1920.

55 ASB, Cultes 1672, Nota van de toezichter aan de inspecteur, mei 1923. Het woord “monstrueux” werd in de nota doorstreept, maar is nog steeds duidelijk leesbaar.

56 ASB, Cultes 1672, Nota van de burgemeester aan de Service Inhumations et Transports funèbres, Brussel, 11 mei 1923.

57 FelixArchief 480#412, Proces-verbaal van de beraadslaging van het College van Burgemeester en Schepenen, zitting van 22 november 1918.

58 Andreas Stynen, die hetzelfde bronnenmateriaal inkeek, interpreteert “het vaderland” ook als België. A. Stynen, *Een geheugen in fragmenten. Heilige plaatsen van de Vlaamse Beweging*. Tielt, 2005, p. 69.

59 FelixArchief 480#412, Brief van de Burgemeester van Mechelen, Antwerpen, 4 december 1920.

60 FelixArchief 868#258, Brief van de Burgemeester van Brussel, 14 december 1920.

61 *La Meuse*, 14 december 1920.

62 “Le monument allemand”, 14 december 1920.

63 *Bulletin administratif de la ville de Bruxelles*, 14 december 1920.

64 Informatie verkregen van de Gemeenteraad van Antwerpen, 10 maart 2015).

65 J. Horne, “Locarno et la paix”, 5, p. 72-87.

66 G. Stinglhamer, *L'esprit de la guerre*, 22 september 1927; Volksrecht, Archiv des Auswärtigen Amtes, 1927-1928, R1-35.

ar kwam daarop
ait de nature à
séquences.”⁵² Het
l vaudrait mieux
i december 1920
id door schepen
: klimop “afin de
die in opdracht
arop de klimop
t verhinderen.”⁵⁶
van het Duitse
ag van de Blijde
motiveerde deze
en voor de bouw
dat “de Stad het
n gedenkteken
lerland gevallen
afplaats. Uit deze
en opgericht zou
evallen waren, of
sche dag waarop
e dag in heel het
uitse monument
vallen Belgische

f bleek trouwens
n beton hadden
evuld met beton.
dens de afbraak,
schers welke het
dat het na hun
alle voorzorgen

neester, Brussel,
nister Jaspas,
Mr. Blontrock,
rd “monstrueux” werd
insports funèbres,
i Burgemeester en
lerland” ook als België.
elt, 2005, p. 69.

genomen hebben om dit zooveel als het kan onmogelijk te maken.”⁵⁹ Het
schepencollege besteedde in totaal 3.290 frank voor de afbraak van het
monument, een behoorlijke som in die moeilijke naoorlogse periode.⁶⁰

Ongeveer een maand na Brussel nam ook Luik het besluit tot gedeeltelijke
afbraak van het Duitse monument. Waarnemend burgemeester Valère Hénault
liet op 14 december 1918 al een geruststellend bericht publiceren in de pers
waarin hij aan de bevolking meedeelde dat hij zich over de kwestie van de
afbraak van het monument had ontfermd. Hij was zich er immers van bewust
dat “la vue de ce monument blesse la population dans ses sentiments les
plus légitimes.”⁶¹ Twee dagen later besloot hij de Teutoonse ridder te laten
verwijderen.⁶² Hénault motiveerde dit besluit niet alleen door te wijzen op het
kwetsende effect van het beeld op de bevolking, maar ook op het feit dat de
plannen nooit ter goedkeuring aan het gemeentebestuur waren voorgelegd.
Het was één van de dringende maatregelen die Hénault zich genoodzaakt zag
te nemen, en die pas een week later officieel bekrachtigd werden tijdens de
eerste gemeenteraadszitting.⁶³ Het beeld bevindt zich vandaag in de collecties
van het *Musée de la Pierre* van Sprimont, bij Luik.⁶⁴

In de geest van Locarno

In de herfst van 1925 kwam het dankzij het Verdrag van Locarno tot een
verzoening tussen Duitsland en de geallieerde landen, en die politieke
verzoening resulteerde in een culturele demobilisatie die ook de
begraafplaatsen bereikte.⁶⁵ “L’esprit de Locarno, n’est-ce pas sous terre qu’il
doit débiter? Ils sont là, dans les champs de repos, les morts allemands, sans
une fleur et presque sans une prière; ils semblent les seuls réprouvés de la
grande guerre, maintenant que les gouvernements dinent ensemble à Genève,
que les masses allemandes sont autorisées à inonder nos plages belges”⁶⁶,
schreef de toenmalige conservator van het oorlogsmuseum in Zeebrugge in
een artikel waarin hij pleitte voor de vorming van gemengde commissies die
de graven van de Duitsers met bloemen zouden beplanten. “Eine menschliche

59 FelixArchief 480#412, Brief van aannemer J. Van Riel & E. Ceurvorst aan bouwmeester A. Van
Mechelen, Antwerpen, 4 februari 1919.

60 FelixArchief 868#258, Bewijsschrift voor betaling, 23 december 1920.

61 *La Meuse*, 14 december 1918, p. 2.

62 “Le monument allemand de Robermont”, in *La Meuse*, 18 december 1918, p. 2.

63 ‘Bulletin administratif de la Ville de Liège 1918. *Délibérations du Conseil communal*’. Liège, 1918, p. 233.

64 Informatie verkregen van Brigitte Dedeyne (hoofd van de dienst Internationale Relaties, stad Luik,
10 maart 2015).

65 J. Horne, ‘Locarno et la politique de démobilisation culturelle: 1925-1930’, in: *14-18 Aujourd’hui Today
Heute*, 5, p. 72-87.

66 G. Stinglhamer, ‘L’esprit de Locarno et les cimetières allemands du front occidental’, in: *L’étoile belge*,
22 september 1927; Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge (VDK), Akten aus dem Politischen
Archiv des Auswärtigen Amtes. Deutsche Kriegsgräber und -denkmäler in Belgien, Belgien deel 7,
1927-1928, R1-35.

Stimme für die deutschen Kriegergräben in Belgien"⁶⁷, juichte daarop een Duitse journalist.

Al jaren waren er spanningen tussen de Duitse en Belgische overheden met betrekking tot de bepalingen van het Verdrag van Versailles, waarbij vooral de notie van onderhoud van de op het Belgische grondgebied begraven militairen voor interpretatie vatbaar bleek. Duitse nabestaanden die het graf van hun overleden familielid bezochten, klaagden erover dat de Duitse militaire ereperken verwaarloosd werden, zeker in contrast met de goed verzorgde perken van de geallieerden.⁶⁸ Na een bezoek aan het Duitse perk op het Schoonselhof meldde de Duitse consul bijvoorbeeld dat het monument "verschwunden ist"⁶⁹, en dat de houten kruisen op de graven zich in slechte staat bevinden. Ook de begraafplaats van Brussel maakte een slechte indruk: "Dieser Friedhof bietet ein Bild grosser Verwahrlosung, und es ist nicht zu verstehen, wie gerade ein Kriegerfriedhof der in der Nähe der belgischen Hauptstadt gelegen ist, in einem solchen Zustand befindet."⁷⁰ De Belgische stadsbesturen deden blijkbaar minimale inspanningen om de militaire perken van de voormalige vijand te onderhouden.

In maart 1926, een half jaar nadat het Verdrag van Locarno was ondertekend, kwam het tot een overeenkomst, waarbij het beheer van de Duitse militaire begraafplaatsen overging van Belgische in Duitse handen. De *Amtliche Deutsche Gräberdienst*, verantwoordelijk voor het onderhoud van de Duitse begraafplaatsen in België, wierf architect Jos Ritzen aan.⁷¹ In 1927 nam hij het Duitse perk op het Schoonselhof onder handen. De overeenkomst tussen de Duitse en Belgische overheden verhinderde dat het afgebroken monument heropgericht of vervangen kon worden. Maar Ritzen mocht de blokken blauwe steen van het afgebroken monument recupereren, en het lijkt erop dat hij ze hergebruikte om de verweerde houten kruisen op de graven te vervangen.⁷² In Brussel nam de Hamburgse afdeling van de *Volksbund Deutscher Kriegsgräberfürsorge* al in 1926 een *Patentschaft* of peterschap over het Duitse militaire perk op de stedelijke begraafplaats, met het voornemen zich te ontfemen over het onderhoud van de graven en om het onafgewerkte Duitse monument te laten voltooiën.⁷³ De werken werden echter pas in 1928

ondernomen, en afgewerkt.⁷⁴ In e perken op de ste presentabel uitz

Ook wat de voorzichtig pac legde bijvoorbeeld een bloemenkr begraafplaatsen hulde "Aan onz paste in het n geallieerde en de oorlogswaar Vlaams-nationa naoorlogse pat. Strijdersbond, { tot doel had de Vlaamse strijd v

Deze cultu vanzelfspreken in november : begraafplaats , verwijderen. T voorval niet pu zich ervoor on Duitse gezant : met de rijkskle begraafplaats v lint geplaatst, i

67 VDK, Akten, België, deel 7, 1927-1928, R1-35, "Eine menschliche Stimme für die deutschen Kriegergräben in Belgien".

68 J. Vancoillie, *Menen Wald*, p. 31-33.

69 VDK, Akten, België, deel 4, 1925-1926, R1-32, Brief van de Duitse Generalkonsul gez. Hellwig aan de Deutsche Volksbund Kriegsgräberfürsorge, Antwerpen, 1 december 1925.

70 VDK, Akten, België, deel 8, 1928-1929, R1-36, Brief van Franz Meister aan het Auswärtige Amt, Berlijn, 20 oktober 1928.

71 J. Vancoillie, *Menen Wald*, p. 36.

72 FelixArchief 496#994, Brief van het Ministerie van Landsverdediging, Technische Dienst der Genie, aan de Burgemeester van Antwerpen, Brussel, 4 november 1927; FelixArchief 496#994, Brief van de Bestuurder van de Dienst der begraafplaatsen aan de heer Loral, Technische bijz. adjunct, Hoofd der groepering Leuven van de Dienst der Militaire Grafsteden, Wilrijk, 10 juni 1929.

73 VDK, Akten, België, deel 5, 1926, R1-33, Afschrift van een brief van Maurice Girard aan de burgemeester, Brussel, 14 mei 1926 en van een brief van het Ministère de la Défense nationale aan Mr. Hirschfeld van de Duitse Deputatie, Brussel 11 juni 1926.

74 VDK, Akten, Bel 20 november 19

75 VDK, Akten, Be 11 november 19

76 J. Horne, Locar

77 L. van Ypersele L. Courtois e.a. professeur Jean F

78 P. Lemmens, " van de Vlaamse

79 VDK, Akten, Be Auswärtige Ar

80 VDK, Akten, Be Brüssel", in Be

juichte daarop een
sche overheden met
s, waarbij vooral de
begraven militairen
het graf van hun
e Duitse militaire
de goed verzorgde
Duitse perk op het
at het monument
ven zich in slechte
een slechte indruk:
ind es ist nicht zu
ihe der belgischen
let.⁷⁰ De Belgische
de militaire perken

van Locarno was
het beheer van de
in Duitse handen.
het onderhoud van
itzen aan.⁷¹ In 1927
1. De overeenkomst
lat het afgebroken
r Ritzen mocht de
pereren, en het lijkt
aïsen op de graven
; van de Volksbund
of peterschap over
net het voornemen
n het onafgewerkte
echter pas in 1928

die deutschen

nsul gez. Hellwig aan de

st Auswärtige Amt,

nische Dienst der Genie,
ef 496#994, Brief van de
bijz. adjunct, Hoofd der
929.

Girard aan de
Défence nationale aan

ondernomen, en de bronnen lichten niet toe of en hoe het monument werd afgewerkt.⁷⁴ In elk geval zorgde de overeenkomst uit 1926 ervoor dat de Duitse perken op de stedelijke begraafplaatsen van Brussel en Antwerpen er opnieuw presentabel uitzagen.

Ook wat de herdenkingsceremonies betrof, deed zich na Locarno een voorzichtig pacificeringsproces voor. De Vlaamse Oud-strijdersbond (VOS) legde bijvoorbeeld in de tweede helft van de jaren twintig elk jaar in november een bloemenkrans neer op het Duitse militaire perk van de stedelijke begraafplaatsen van Antwerpen en Brussel. Het lint bracht dan stevast hulde "Aan onze Duitsche medeslachtoffers van 1914-1918"⁷⁵, wat helemaal paste in het nieuwe discours van verzoening, waarbij alle oud-strijders, geallieerde en Duitse, beschouwd werden als heldhaftige slachtoffers van de oorlogswaanzin.⁷⁶ Dit discours zou bijzonder succesvol geweest zijn in Vlaams-nationalistische kringen, veel meer dan in Franstalig België waar de naoorlogse patriottische oorlogscultuur dominant bleef.⁷⁷ De Vlaamse Oud-Strijdersbond, gecreëerd in 1917, was inderdaad een vereniging die niet alleen tot doel had de belangen van de oud-strijders te behartigen, maar ook om de Vlaamse strijd van de Frontbeweging na de oorlog verder te zetten.⁷⁸

Deze culturele demobilisatie was nochtans niet voor iedereen een vanzelfsprekende aangelegenheid. Toen de Vlaamse Oud-strijdersbond in november 1929 een bloemenkrans voor het Duitse monument op de begraafplaats van Brussel legde, verzochten passanten om de krans te verwijderen. Tot opluchting van de Duitse deputatie in Brussel raakte het voorval niet publiek bekend.⁷⁹ De Duitse deputatie was voorzichtig en hoedde zich ervoor om de lokale bevolking voor het hoofd te stoten. Zo durfde de Duitse gezant pas op Allerheiligen in 1928 voor het eerst een bloemenkrans met de rijkskleuren van de Weimarrepubliek voor het Duits monument op de begraafplaats van Brussel neerleggen. Daarvoor werden steeds kransen zonder lint geplaatst, uit bezorgdheid dat het tot voorvallen zou komen.⁸⁰

74 VDK, Akten, België, deel 8, 1928-1929, R1-36, Brief aan Frau Böttger geb. Drohmann, Brussel, 20 november 1928.

75 VDK, Akten, België, deel 5, 1926, R1-33, Brief van het Deutsches Generalkonsulat Antwerpen, 11 november 1926.

76 J. Horne, *Locarno*, p. 78.

77 L. van Ypersele, 'La Belgique héroïque et martyre, une mémoire exclusivement francophone?', in: L. Courtois e.a., *Images et paysages mentaux des 19e et 20e siècles, de la Wallonie à l'Outre-mer. Hommage au professeur Jean Pirotte à l'occasion de son éméritat*. Louvain-la-Neuve, 2007, p. 136-141.

78 P. Lemmens, 'Verbond der Vlaamse Oud-strijders (VOS)', in: R. de Schryver e.a., *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. Tielt, 1998, p. 3187-3191.

79 VDK, Akten, België, deel 9, 1929, R1-37, Brief van de Deutsche Gesandtschaft Brüssel aan het Auswärtige Amt, 6 november 1929.

80 VDK, Akten, België, deel 8, 1928-1929, R1-36, "Feier für Deutsche Kriegsopfer auf dem Friedhof in Brüssel", in *Berliner-Volkszeitung*, 1 november 1928.

Van propagandamiddel tot verzoeningsplek

Dat oorlogsmonumenten de identiteitsvorming van de overlevenden dienen, zoals Reinhart Koselleck in zijn befaamd essay schreef, bleek maar al te zeer tijdens de bezetting van België in 40-45.⁸¹ De Duitse monumenten kregen er toen een nieuwe betekenislaag bij. Het CegeSoma bewaart twee foto's van ceremonies die plaatsvonden aan het Duitse monument op de begraafplaats van Brussel.⁸² Dergelijke propagandabeelden laten zien hoe de herinnering aan de gesneuvelde helden van de Eerste Wereldoorlog geïnstrumentaliseerd werd voor identiteitsvorming en voor legitimering van het beleid (en van de bezetting?). Hitler verwees zelf ook in toespraken naar zijn oorlogservaring van 14-18 om zijn rol en het politieke discours van het Derde Rijk te rechtvaardigen.⁸³ Vier foto's van het Duits monument op de begraafplaats Robermont in Luik, waarschijnlijk geen persfoto's want in klein formaat en voorzien van een witte gekartelde rand, beelden *Wehrmacht* soldaten af aan weerszijden van het monument, terwijl op de achtergrond de nazi-vlag wappert in de wind.⁸⁴ Al deze foto's getuigen van de visuele kracht van een encensering waarin dodenherdenking en oorlogsspektakel met elkaar versmolten, en die de Nationaal-Socialistische beeldcultuur kenmerkte.⁸⁵

Jammer genoeg beschikken we niet over bronnenmateriaal dat uitwijst hoe het bestuur of de bevolking van Brussel en Luik zich positioneerden tegenover de nieuwe betekenislaag die de Duitse monumenten verkregen door de associatie met nazi-symbolen en -herdenkingsceremonies. Beide steden stonden, net als tijdens de Eerste Wereldoorlog, onder Duits gezag, en de bevolking onderging vier jaar lang talrijke ontberingen en dwangmaatregelen. Het zou interessant zijn om te weten hoe de Belgen tijdens en na de Tweede Wereldoorlog omgingen met de Duitse monumenten op de stedelijke begraafplaatsen, die niet enkel meer deden herinneren aan de vijand van 14-18, maar ook aan die van 40-45. Maar we vonden geen enkele bron, noch van tijdens de oorlog, noch van de jaren erna, die op deze vraag licht zou kunnen werpen. Het is in elk geval duidelijk dat de Duitse WO 1-monumenten op de stedelijke begraafplaatsen een echte arena vormden, en dat hun betekenis en belang op verschillende momenten in de tijd heronderhandeld of afgedwongen werden.

81 R. Koselleck, 'Kriegerdenkmale als Identitätsstiftung der Überlebenden', in O. Marquard & K. Stierle, *Identität*. München, 1979, p. 255-276.

82 Studiecencentrum Oorlog en Maatschappij (CegeSoma), Fonds proces Von Falkenhausen, beeld 243810, foto uit een fotoalbum van het archiefdossier van meester Botson, de advocaat van Von Falkenhausen; CegeSoma, Fonds Alexander von Falkenhausen, beeld 7316, propagandafoto genomen door het collaborerende persagentschap PK Kropf. De auteurs danken Ch. Kesteloot voor haar hulp bij het vinden van deze foto's.

83 G. Hirschfeld, 'Der Führer spricht vom Krieg: Der Erste Weltkrieg in den Reden Adolf Hitlers', in G. Krumeich (ed.), *Nationalsozialismus und Erster Weltkrieg*. Essen, 2010, p. 35-51.

84 Privécollectie J. Vancoillie.

85 Christine Beil geeft aan dat de versmelting van dodenherdenking en oorlogsspektakel ook de Duitse oorlogstentoonstellingen domineerde. C. Beil, 'Kriegsausstellungen während des Nationalsozialismus', in G. Krumeich (ed.), *Nationalsozialismus*, p. 99.

4. Het Duits monument op 243816)

De Duitse monu zich op het einde va niet langer de vijand. In de Europese Uni zijn, domineerden l vinden we ook terug Schmidt op 15 febru. bezocht en er een kr. deutscher Staatsmar patriotische Gegend Europa, das Schun benadrukken dat d langer lijken druk herdenkingsceremoni verwijzingen naar alsook het feit dat vredessymbool, werd over oorlogsmonum

86 C. Nitoiu & N. Tomic, *E*. New York, 2015, p. 79-8.

87 J.-P. M., 'Das ist Europa

88 D. Dendooven, *Menin G. Kriegerdenkmale*, p. 255-2

overlevenden dienen, bleek maar al te zeer monumenten kregen ewaart twee foto's van nt op de begraafplaats n hoe de herinnering y geïnstrumentaliseerd i het beleid (en van de r zijn oorlogservaring an het Derde Rijk te it op de begraafplaats nt in klein formaat en rmacht soldaten af aan id de nazi-vlag wappert ht van een encscenering r versmolten, en die de

laal dat uitwijst hoe het oneerden tegenover de egen door de associatie steden stonden, net als le bevolking onderging en. Het zou interessant ede Wereldoorlog om- gegraafplaatsen, die niet maar ook aan die van ens de oorlog, noch van pen. Het is in elk geval delijke begraafplaatsen elang op verschillende . werden.

n', in O. Marquard & K. Stierle, n Falkenhausen, beeld son, de advocaat van Von 7316, propagandafoto genomen Ch. Kesteloot voor haar hulp

en Reden Adolf Hitlers", in p. 35-51.

oorlogsspektakel ook illungen während des

4. Het Duits monument op de Begraafplaats van Brussel tijdens de Tweede Wereldoorlog (CegeSoma Beeld 243816)

De Duitse monumenten op de stedelijke begraafplaatsen transformeerden zich op het einde van de 20ste eeuw tot plaatsen van verzoening. Duitsland was niet langer de vijand, maar een politieke, militaire en economische bondgenoot. In de Europese Unie, waarvan zowel België als Duitsland stichtende leden zijn, domineerden begrippen als vrede en verzoening.⁸⁶ Dit vredesnarratief vinden we ook terug in de herinnering aan WO 1. Toen Bondskanselier Helmut Schmidt op 15 februari 1980 het Duitse ereperk van de Begraafplaats in Brussel bezocht en er een krans voor het monument neerlegde, merkte hij op dat "Ein deutscher Staatsmann auf einem deutschen Soldatenfriedhof in Belgien, ohne patriotische Gegendemonstration auszulösen, ist das nicht – endlich – jenes Europa, das Schuman und Adenauer sich erträumten?"⁸⁷ Zijn woorden benadrukken dat de Belgen, ook de patriottische verenigingen, zich niet langer lijken druk te maken over het feit of er al dan niet Duitse herdenkingsceremonies plaatsvinden rond de Duitse monumenten. De verwijzingen naar de vredesgedachte en de *founding fathers* van de EU, alsook het feit dat tijdens de ceremonie de *Last Post*, algemeen bekend als vredessymbool, werd gespeeld, illustreren opnieuw de woorden van Koselleck over oorlogsmonumenten als identiteitsvormend voor de overlevenden.⁸⁸ De

86 C. Nitoiu & N. Tomic, *Europe, Discourse and Institutions. Challenging the Mainstream in Institutions*. Oxon/ New York, 2015, p. 79-81.
87 J.-P. M., "Das ist Europa", in: *Kriegsgräberfürsorge*, 56, 1980: 2, p. 2.
88 D. Dendooven, *Menin Gate & Last Post, Ypres as holy Ground*. Koksijde, 2001, p. 149; R. Koselleck, *Kriegerdenkmale*, p. 255-276.

Duitse monumenten dienen in dit geval de Europese gemeenschapsvorming. *Le geste de Verdun*, het historische gebaar waarbij de Franse president François Mitterrand en de Duitse bondskanselier Helmut Kohl elkaar in 1984 op het slagveld van Verdun de hand reikten, toont aan dat de herdenking van WO 1, verzoening en Europese gemeenschapsvorming inderdaad hand in hand gaan.

De Duitse monumenten op de stedelijke begraafplaatsen functioneren vandaag nog steeds als arena's waar bepaalde actoren de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog kunnen betwisten, zelfs al beschouwen de overheden en de publieke opinie ze als plekken van verzoening. Het voorbeeld van de 11-novemberviering van 2014 in Luik toont dit goed aan. Het stadsbestuur organiseerde op die symbolische dag een herdenkingsplechtigheid aan het Duitse monument op de begraafplaats Robermont, en nodigde hiervoor de Duitse ambassadeur uit. Op de dag zelf draaiden de Belgische oudstrijders van WO 2 tijdens de toespraak van de ambassadeur hun rug naar het monument, wat de stadsoverheid erg in verlegenheid bracht.⁸⁹ Op de wapenstilstandsherdenking van 2015 weigerden de vaandeldragers, gegroepeerd in een actiecomité, om deel te nemen aan de ceremonie als er een tussenstop zou plaatsvinden aan het Duitse monument op Robermont. De legerleiding stelde daarop het ultimatum hen uit te sluiten van de ceremonies, zodat er toch acht vaandeldragers aanwezig waren tijdens de ceremonie.⁹⁰ Deze anekdotes tonen aan dat zelfs kleinschalige groepen de heersende betekenis van een oorlogsmonument kunnen betwisten, en dat de herinnering aan een oorlog die bijna honderd jaar geleden afliep toch nog onderhevig is aan verschillende interpretaties en aan hevige emoties.

Conclusie

Archivarissen, erfgoedwerkers en historici die zich interesseren voor lokale geschiedenis en plaatselijk erfgoed kennen soms de historiek van 'hun' Duitse monument, maar al te vaak beschouwen zij dit, ten onrechte, als een plaatselijke curiositeit. De studie van drie van deze monumenten op de stedelijke begraafplaatsen van Brussel, Antwerpen en Luik toont aan dat ze meer zijn dan dat. Dergelijke monumenten vinden we in heel België, niet alleen in de Westhoek, waar zich het front bevond, maar ook in het bezette land. Hun geschiedenis geeft ons inzicht in de wijze waarop de herinnering aan WO 1 vorm nam. We beweren niet dat de Duitse monumenten op de Belgische stedelijke begraafplaatsen een belangrijke rol speelden in de vorming van die oorlogsherinnering, maar ze weerspiegelen wel de evoluties die zich in België en Europa voordeden.⁹¹ In deze periode waarin we honderd jaar Grote Oorlog herdenken is het goed om stil te staan bij het feit dat de herinnering

aan WO 1 ook herinnering, de en Duitsers de o

Deze vergelij begraafplaatsen arena's, en dat de tussen Belgen en na beide werel zowel in de jaren toenaderingspoj noch zijn. Moeil verschillen en p van Ypersele m vlak na de oorlc fragmenteerde : herinnering, en Onze onderzoek ook niet toe or jaren twintig, w bronnenmateria Luik de herinne gekleurd was.

Wij hopen di van de monum stedelijke begraa opwekken om o puzzelstukjes di het Luikse stad Robermont? Wel monumenten tij de bestudeerde i die periode bouw en Polen, en aan bijdrage aan het Wereldoorlog, ee terrein onverken het funerair erf

89 Informatie verkregen van Michel Cailliet (voorzitter van de Luikse patriottische vereniging Albert Ier, 26 februari 2015) en Brigitte Dedeyne (hoofd van de dienst Internationale Relaties, stad Luik, 10 maart 2015).

90 Informatie verkregen van Michel Cailliet (7 januari 2016).

91 Zie bijvoorbeeld voor Brussel L. van Ypersele, E. Debruyne & Ch. Kesteloot, *Brussel, de oorlog herdacht (1914-2014)*. Waterloo, 2014.

92 V. Rosoux & L. Van Memory Studies, 20

93 K. Vanraepenbusc voor Nieuwste Gescl

: gemeenschapsvorming.
ranse president François
al elkaar in 1984 op het
le herdenking van WO 1,
daad hand in hand gaan.
afplaatsen functioneren
n de herinnering aan de
schouwen de overheden
g. Het voorbeeld van de
d aan. Het stadsbestuur
ngsplechtigheid aan het
t, en nodigde hiervoor
den de Belgische oud-
bassadeur hun rug naar
legenheid bracht.⁸⁹ Op
len de vaandeldragers,
aan de ceremonie als er
nument op Robermont.
uit te sluiten van de
wezig waren tijdens de
leinschalige groepen de
nen betwisten, en dat de
geleden afliep toch nog
hevige emoties.

interesseren voor lokale
de historiek van 'hun'
ij dit, ten onrechte, als
eze monumenten op de
n Luik toont aan dat ze
we in heel België, niet
maar ook in het bezette
iarop de herinnering aan
umenten op de Belgische
den in de vorming van
de evoluties die zich in
we honderd jaar Groote
: feit dat de herinnering

triotische vereniging Albert Ier,
onale Relaties, stad Luik,

teloot, Brussel, de oorlog herdacht

OMGANG MET HET ERFGOED

aan WO 1 ook een geschiedenis heeft, en dat de materiële resten van die herinnering, de oorlogsmonumenten, arena's waren (en zijn) waarin Belgen en Duitsers de oorlogsherinnering van de ander al dan niet betwistten.

Deze vergelijkende studie van de Duitse monumenten op de stedelijke begraafplaatsen in bezet België toont aan dat zij functioneerden als echte arena's, en dat daar een duidelijke tijdslijn in te ontwaren valt. De verhoudingen tussen Belgen en Duitsers waren logischerwijze het vijandigst tijdens en vlak na beide wereldoorlogen. De naoorlogse politieke verzoening resulteerde zowel in de jaren dertig als in de jaren tachtig ook op de begraafplaatsen in toenaderingspogingen, hoewel die niet voor iedereen vanzelfsprekend waren noch zijn. Moeilijker is het om conclusies te trekken over Vlaamse en Waalse verschillen en preoccupaties in de herinnering aan WO 1. Historica Laurence van Ypersele meent dat de gedeelde Belgische collectieve herinnering van vlak na de oorlog na de ondertekening van het Verdrag van Locarno in 1925 fragmenteerde in een Vlaamse pacifistische en een Waalse patriottische herinnering, en dat deze fragmentatie tot op de dag van vandaag doorwerkt.⁹² Onze onderzoeksresultaten spreken deze stelling niet tegen, maar laten ook niet toe om ze te onderbouwen, althans niet voor de periode na de jaren twintig, want daarvoor beschikken we over te weinig doorslaggevend bronnenmateriaal. Wel is het duidelijk dat zowel in Brussel, Antwerpen als Luik de herinnering meteen na de oorlog eenduidig patriottisch en anti-Duits gekleurd was.

Wij hopen dat dit artikel een eerste stap vormt richting een betere kennis van de monumenten die de Duitsers tijdens de Eerste Wereldoorlog op de stedelijke begraafplaats oprichtten, en dat we de interesse van anderen kunnen opwekken om ons te helpen de puzzel te vervolledigen. Er zijn nog een aantal puzzelstukjes die ontbreken in onze eigen onderzoeksresultaten. Hoe stond het Luikse stadsbestuur tegenover de bouw van het Duitse monument op Robermont? Welke houding namen de Belgen in tegenover de Duitse WO 1-monumenten tijdens en vlak na de Tweede Wereldoorlog? En hoe verhouden de bestudeerde monumenten zich tot andere monumenten die de Duitsers in die periode bouwden in Duitsland, in de bezette gebieden van Noord-Frankrijk en Polen, en aan het front? Onze onderzoeksresultaten vormen een bescheiden bijdrage aan het onderzoeksthema van de stedelijke herinnering aan de Eerste Wereldoorlog, een thema dat historici pas recent ontdekten en waar nog veel terrein onverkend blijft.⁹³ Uit dit artikel blijkt alvast dat het relevant is om ook het funerair erfgoed van WO 1 op de stedelijke begraafplaatsen te onderzoeken.

92 V. Rosoux & L. Van Ypersele, "The Belgian national past: Between commemoration and silence", in *Memory Studies*, 2011, 5:1, p. 46-50.

93 K. Vanraepenbusch, "La mémoire urbaine de 1914-1918", in: *Mededelingenblad van de Belgische Vereniging voor Nieuwste Geschiedenis*, XXXVII, 2015:4, p. 12-15.